

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Հ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Ա. Ներածություն: 12–13-րդ դդ. պատմական և քաղաքական հեղափոխումների ժամանակշրջան էր հայ ժողովրդի կյանքում: Այս շրջանում միջին հայերենի գրական նորմավորման համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել՝ շնորհիվ Կիլիկյան պետության գոյության: Գիտական ծավալուն գրականության մեջ զանազան բնագավառներին վերաբերող գրքերի թվում զգալի տեղ են զբաղեցնում նաև իրավական բնույթի երկերը՝ Մ. Գոշի «Գիրք դատաստանին» և Ս. Սպարապետի «Անսիգ Անտիոքայ» օրենսգիրքը (բաղկացած երկու մասից՝ «Անսիգ պարոնաց և լիճ ճորտերոյ» և «Անսիգ Անտիոքայ քաղաքականաց»): Ժամանակագրական առումով սրանցից առաջինը՝ Մ. Գոշի աշխատությունն է՝ հեղինակված 1184–1193թթ., երկրորդը՝ Ս. Սպարապետի դատաստանագիրքը, որը թվագրվում է 1266թ., և երրորդը՝ «Անսիգ Անտիոքայ»-ն, որի ստեղծման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ:

Մ. Գոշի դատաստանագիրքը թեև պետական օրենսդիր ժողովի չկայացման պատճառով օրենսգրքի կարգավիճակ չստացավ, բայց այնուամենայնիվ լինելով ժամանակի պահանջներին բավարարող գործ՝ երկար ժամանակ ծառայեց որպես գործող օրենսգիրք: Այն ունի մի շարք խմբագրություններ (Խ. Թորոսյանի գնահատմամբ՝ Ա, Բ, Գ խմբագրություններ): Բացի հայերեն խմբագրություններից հայտնի են նաև լատիներեն, ղփչաղերեն, վրացերեն և ֆրանսերեն խմբագրական տարբերակները:

Դատաստանագիրքը բաժանված է երկու հիմնական մասի՝ «Եկեղեցական կանոնք» և «Աշխարհական օրենք», չհաշված «Նախադրություն»-ը (ներածական մաս), որի գլուխներից վերջինը՝ ԺԱ-ն, հեղինակի հիշատակարանն է՝ «Յիշատակարան սակաւութ» վերնագրով: Աշխատության բնագրում հոդվածներն անվանված են տարբեր կերպ, ավելի հաճախ՝ «դատաստան», այլև «ճառ», «գլուխ», «վիճակ», «դպրութիւն» և «դրութիւն»: Դատաստանագրքի յուրա-

քանցյուր հողված բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում նշվում է այն աղբյուրը, որից օգտվել է հեղինակը և որը բառացիորեն մեջ է բերվում որպես կանոն, իսկ երկրորդ մասը՝ հեղինակի սահմանումն է, որով աղբյուրի իրավադրույթը կա՛մ հաստատվում է, կա՛մ էլ լրացվում:

Եթե Մ. Գոշի գործն ընդհանուր իրավական բնույթ ունի, ապա Ս. Սպարապետինը՝ կիլիկյան հայկական պետության պաշտոնական օրենսգիրքն էր, ըստ որում՝ վերջինս էականորեն չէր տարբերվում Մ.Գոշի ուրվագծած կառուցվածքից և բովանդակությունից, անգամ դիտվում է նույնի խմբագրությունը՝ որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով հանդերձ (Խ. Թորոսյանի խմբագրությամբ՝ «Գիրք դատաստանի», ԼԵ):

Ս. Սպարապետն իր դատաստանագրքում օգտագործել է բազում աղբյուրներ, որոնց շարքին են դասվում Մովսիսական օրենքները, հայոց կանոնագիրքը, ասորական դատաստանագիրքը, հռոմեական օրենքների ժողովածուն, մասնավորապես՝ «Հուստինիանոսի կողեքսը» և հայկական իրավունքին վերաբերող փաստական նյութեր (տե՛ս ն.տ. ԼԵ, հջ.):

Քննվող դատաստանագիրքը բաղկացած է յոթ բաժնից և ընդգրկում է 202 ընդարձակ հոդված՝ «Օրենք և կանոնք ընդհանրական եկեղեցականաց եւ աշխարհայնոց» ընդհանուր վերնագրով: Բաժինները վերնագրված են հետևյալ կերպ.

Առաջաբանությին (Վասն թագաւորաց եւ որդոց նոցին), ա) Ժառանգութին հայրենեաց, բ) Իրաւունք ծնաւդաց եւ որդոց, գ) Վասն գրաւելոց եւ այլ ցեղ ստացուածոց իրաւանց, դ) Իրաւունք վաճառականաց, ե) Վասն տիաթկներոյ, զ) Իրաւունք ծառայութեան և է) Վասն վնասաց եւ գրկանաց վճարելոյ իրաւունք:

Ժողովածուի առաջին մասը վերաբերում է իրավունքներ ունեցող ճորտերին, իսկ երկրորդը՝ քաղաքացիներին: Ս. Սպարապետի իրավաբանական աշխատություններից պահպանվել է նաև «Անսիզ Անտիոքայ» օրենքների կողեքսը, իսկ ահա «Անսիզ Երուսաղեմայ» վերնագրով օրենսգիրքը մեզ չի հասել: Նախորդի համար հիմք է ծառայել հին ֆրանսերեն բնագիրը, որի ճշգրիտ թարգմանությունն է հիշատակված կոնոնագիրքը: Դատաստա-

նագիրքը բաղկացած է երկու մասից, ինչպես նշվեց վերևում, առաջին մասն ընդգրկում է 17 գլուխ, երկրորդը՝ 21 գլուխ:

Բ. Հոմանիշ, հականիշ և համանուն բառեր: Ինչպես հայտնի է՝ լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում տեղի են ունենում բառապաշարի տարբեր շերտերի քանակական փոփոխություններ, որոնք պայմանավորված են իմաստով իրար հարաբերակից միավորների նվազմամբ կամ հակառակը՝ աճով: Միջինհայերենյան փուլում զգացվում է որոշ լեզվական ոճերի հատուկ բառաշերտերի ընդգծված աշխուժացում: Դա վերաբերում է նաև իրավական բնույթի երկերին: Քննվող իրավագիտական աշխատություններում նկատվում է նախ և առաջ հոմանիշ բառերի անբնագրոս գործածություն: Հոմանիշները կամ միաբնույթ են, այսինքն՝ բառակազմական և ձևակազմական տեսանկյունից չեն տարբերակվում, այլև տարաբնույթ: Նույնպիսի տարբերակում կարելի է կատարել նաև հոմանշային շարքերում՝ բնիկ և փոխառյալ անդամներ առանձնացնելու դեպքում, այսինքն՝ կան շարքեր, որոնք ներկայանում են լոկ փոխառյալ անդամներով, և կան շարքեր, որոնք տարաբնույթ են հիշված տեսանկյունից:

Ստորև թվարկվող շարքերում գերակա անդամը (դոմինանտը) դնում ենք առաջին տեղում. *ակտար* «հաշվետար» - *սրկբուն* «քարտուղար, գրագիր», *անտեղութիւն* «աւտարութիւն» - *առեզր(ել)* «տնով-տեղով լքել հեռանալը», *բանադրել* - *այեմո ընկնիլ* «գործի անցնել, ազդեցություն ունենալ», *բանառած* - *խլոցք* «գողոն», *արվլէճ* «արտոնություն» - *աւդրած* «արտոնված, առանձնաշնորհ», *գանկատ* - *ջալունջ*, *դաղ* «դրոշմ» - *սիգեղ* «կնիք», *դարպաս* «դատարան» - *տիւան*, *ըռահ* «հասանելիք. բաժին» - *հառնէզ* «շարժական գույք», *հաւատադիր* - *դոմետիկոս* «դավանաբան, հավատադիր», *ճորտ* - *պառիկոս* «(ենթակա) ճորտ», *մեղկան* - *հիլայած* «մեղադրյալ», *մսխել* - *խանծրիլ* «վատնել, վաճառել», *նօտար* - *նոմիկոս* «գրագիր», *շեպոնել* «հրել, բոթել» - *րթումն* «ազատ արձակել, բաց թողնել», *պայլ* - *լիճ*, *պարոն* - *տուկ*, *պատգամասաց* - *դեմետրիտոս* «պատգամավոր» - *չաւուշ* «պատգամաբեր», *սիզնայ* «մարտական դրոշ» - *շուղ*, *վարձանք* - *տուայր* «հարսանեկան նվերներ», *քիթ*

լինիլ «ազատվել» - չմոել «դատական պատասխանատվությունից ազատ մնալ», օրէնք - անսիգ, տիպաւն - նաւմաւս և այլն:

Առկա են նաև որոշ թվով հականիշ բառեր, որոնք բոլորն էլ տարարմատ են և հիմնականում ընդգրկում են տերմինային միավորներ: Դրանք կարելի է դիտել որպէս հակադրական հականիշներ. *ահուտ* «երկյուղալի» - *աներկեղ (ութիւն)*, *բլայթել* «դատվարել» - *ֆայլել* «դատի մեջ տանուլ տալ», *հառնէզ* «անշարժ գույք» - *գումաշ* «շարժական գույք», *պարոն* - *ճորտ*, *պոռոյք* «օժիտ» - *մահր* «ամուսնական նվեր», *ջաստել* «պատժել» - *չմոել* «դատական պատասխանատվությունից ազատ մնալ», *տըֆընդել* «պաշտպանել» - *հիլայել* «մեղադրել» և այլն:

Համանունները այնքան էլ շատ չեն: Սրանց մեջ միակ համարմատ համանունը թերևս *շալակն* է, իսկ մյուսները տարարմատ են. *մազատ* «աճուրդ» - *մազատ* «հակառակ. ներհակ», *շալակ* «բեռ» - *շալակ* «պարտականություն», *ջաստել* «պատժել» - *ջաստել* «ամրոց, դղյակ»:

Գ. Տերմինաբանությունը: Տերմինային բառաշերտը բազմաբնույթ է մի շարք առումներով: Նախ՝ տերմինների լեզվական ադբյուրը տարբերակված է: Հայկականից զատ և նույնիսկ առավել հաճախություն ունեն օտար անունները՝ լատիներեն, հունարեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն տերմինները: Երկրորդ՝ զգալի թիվ են կազմում նորաստեղծ տերմինները, որոնց բառակազմական բաղադրիչները զուտ հայկական կամ հնուց լեզվի մեջ արմատացած օտար հիմքերի ծավալումներ են: Դատաստանագրքերի տերմինաբանությունը, որքան էլ տարօրինակ թվա, կարելի է ասել՝ մեծ մասամբ դուրս է մղվել ժամանակակից տերմինա-գործառական ոլորտներից և ստացել լոկ պատմական ունեցվածքի արժեք: Փոքրաթիվ այն տերմինները, որոնք արդի լեզվական այս կամ այն տարբերակում դեռևս շարունակում են գործառել՝ հիմնականում պարսկական ծագման, թերևս, խոսակցական ճանապարհով անցած փոխառյալ անուններ են՝ *աբ(բ)աս*, *ապահարգ(ել)*, *առնանգ(ել)*, *գանկատ*, *դադ* «կնիք, դրոշմ», *դատստան*, *զնդան(ել)*, *խանդակ*, *խարճ* «ծախսեր», *խիշտ* «նիզակ»,

կապալ, հալալ, հարամ, մարկ, նադտ, նօտար, չաուշ, պարոն, տրըստել (դրստել, դրրուստ) և այլն:

Դատաստանագրքերի տերմինային բառապաշարն ունի շատ հստակ տարբերակված բաշխում: Սրանց մեջ մեծ տարածում և գործածական հաճախություն ունեցող բառերը հենց իրավական տերմիններն են:

ա) Այրկություն, անայր, անբեկար, անընկմահ, անդատապարտ, անլտորդություն, անպարապություն, անսիզ «օրենք», անտեղություն, աշխարհաւարություն, ապահարզել, առնանգ //առուգնայք, արձակապաշտան, աղդել < հֆրանս. *otreier* «արտոնել», աւտարություն, աւրինադրակից, բահր < պրսկ. *bahr* «փայ, շահաբաժին», բանաղդել «գործադրել, ազդեցություն ունենալ», բանառած «գողոն. կողոպտած իր», բաւլաւ «ստերջ, ամուլ», բլայթել < հֆրանս. *plaidier* «դատ վարել. դատը պաշտպանել», բրվլէճ < հֆրանս. *privilege* «արտոնություն», գանկատ, գերետարություն, գրաւկնել, գումաշ < արաբ. *qumāš* «շարժական գույք», դաղ < պրսկ. *daq* «կնիք, դրոշմ», դատաստանել, դարպաս «դատարան», դիաթէկ //տիաթիկ < հուն. *diadéke* > «կտակ», դիմախօսություն, դիմոս (դնել) < (?) «հարկատու դարձնել», երդմնող, զընդանել, ըռահ < պրսկ. (?) «հասանելիք, բաժին», ըոզակ < արաբ. *arzāq* «ապրանք. ինչք», ըռըշֆաթն < պրսկ. *rošvat*, «կաշառք», ըռիմոն < արաբ. *rimun* «գրավ», խիսմն < արաբ. *xasm* «դատի մեջ հակառակորդ», խլոցք «գողացած իրեր», կահրայ < արաբ. *qahrā* «բռնություն, ապստամբություն», կամախ < արաբ. *qamā* «հավասարագոր», կապալ < արաբ. *qabāl* «կապալ», կոթրու < թուրք. *gotürü* «առանց կշռելու, միանվագ», կոփիչ, կրիտ < հուն. *crites* «քննիչ, նոտար», հայրենեթփություն «հայրենադավություն», հալալ «արդար. ազնիվ» < արաբ. *halāl* «հասք», «հասույթ», հարամ «ապօրինի» < արաբ. *harām* (նույնը), հարմի «ավագակ» < արաբ. *harāmi*, հարկաւորիլ «թույլատրել, արտոնել», հիլայել «ամբաստանել» < արաբ. *hiḷa*, հրիտակ < հուն. *herditas* «ժառանգություն», հողադրամ, հուքրել «անարգել» < արաբ. *haqir* (նույնը), մեղկան «մեղավոր, հանցավոր», մեռելոյթք «մեռյալի թաղման ծախսեր», մերձաւորիչ «սեռական գուգընկեր», մոտել «ապստամբել, ըմբոս-

տանալ», յեմո ընկնիլ «գործի անցնել» < արաբ. *amr* «գործ», նաւմաւս «օրենք» < հուն. *nómos* (նույնը), նեհ < պրսկ. *nerx* (?) «սակագին», նօտար < հուն. *nota'rios* «գրագիր», նոմիկոս «նոտար» < հուն. *nomiko's*, շալակ «պարտականություն», շմոր «խառնակություն, իրարանցում», չեքչեք «կողմնակի, ապօրինի հարկ», չմոել «պատասխանատվությունից ազատ մնալ», պարսաւադէտ, պոխսոխմոն < հուն. *próstimon* «տոկոսային տուգանք», պոռոյք // պոռոյգ «օժիտ, բաժինք», ջալունջ < հֆրանս. *chalonge* «բողոք, գանգատ», ջաստել < հֆրանս. *chastier* «պատժել», սազայ տալ/այնել «կալանք դնել. բռնագրավել», սալլել «ցուցմունք տալուց հրաժարվել» < արաբ. *salla* «լեզուն կտրել. պապանձել», սիմն «նյութական փոխհատուցում», ստեզրել «տնով-տեղով լքել, հեռանալ», վարձանք, վարձելիք, տահրրկել < արաբ. *tahrik* «դատական պարտություն կրել», տրֆընդել < ֆրանս. *defendre*, «պաշտպանել», տիպօն < հուն. *týpon* «կարգ. կանոն», տիւանպաշի < պրսկ. *divānbaši* «դիվանապետ», տինցի «դատավոր» < պրսկ. *divān* հիմքից, տուայր < հֆրանս. *douaire* «վարձանք, հարսանեկան նվերներ», տուրտվել «մատնել. դավաճանությամբ հանձնել», (ի վերա) փնդոել «իրավունքները վերականգնել», քաշանք «նախատինք. անպատվություն», քիթ < հֆրանս. *quite* «ազատ, զերծ. անմասն», ֆայլել < հֆրանս. *faillir* «դատի մեջ պարտություն կրել»:

բ) Վարչական տերմիններ. – *բաժնուն* «մաքսատուն», *բանտ-վաղ* «գործատու», *եղենդիար* < հուն. *selentarios* «կայսերական պալատի բարապան», *եսկոպոտիրայ* «պալատական պահակ» < լատ. *exkubitor* (նույնը), *լաւդաւոհաս* «ծախու ապրանքի գին» < հուն. *logariasias* «գումար. հաշիվ», *լիճ* < հֆրանս. *lige* «վասալ, ավատառու», *խանձրիլ* «ծախսել, մսխել», *խաստ* < արաբ. *qist* «մասնավճար», *խարճ* < արաբ. *xarj* «ծախսեր», *հառնեզ* < ֆր. *harnais* «շարժական գույք», *մագատ* < արաբ. *mazād* «աճուրդ», *մահր* < արաբ. *mahr* «ամուսնական նվերներ», *մայրենիք* «մայրական ժառանգություն», *մանտատոր* < լատ. *mandator* «հրահանգիչ», *մարզիզ* < ֆրանս. *marchis* «մարկիզ. ազնվական մի տիտղոս», *մուխթասիպ* < արաբ. *muhtasib* «հսկիչ. վերակազմ», *նադտ* < արաբ. *naqd* «կանխիկ, առձեռն (դրամ)», *չաւուշ* < թուրք. *çavuş* «պատվիրակ»,

պայլ < հֆր. bail «մեծ իշխան. ասպետի փոխանորդ», պաշտաւնակից, պառիկոս < հուն. pároikos «տիրոջ ենթակա, հարկատու ճորտ», պատգամասաց, պարոն < հֆրանս. baron «մեծավոր, իշխանավոր, ազնվական կալվածատեր», պրոպատիկէ < հուն. proto patrikos «մեծ և առաջին պատրիկ», ջամբո < ֆր. chambre «սենյակ» (իմա՝ «գանձատուն»), ռեքինար < լատ. recitator (?) «գեկուցագիր կարդացող», սերեֆիկ < թրք. < արաբ. sarrafi «դրամափոխ, սեղանավոր», սիգեղ < լատ. sigillum «կնիք, հրամանագիր», սինաւո < հուն. synoros «սահման, սահմանագիծ», ստրատորոս < հուն. strator «ձիապան. ախոռապան», սրկրունք < հուն. skri 'bones «թիկնապահ» (իմա՝ «քարտուղար»), «գրագիր», վենետոր «բաղնեպան» < լատ. balneator «բաղնիսպան», վեստիտոր «թագադիր» < լատ. vestitor (նույնը), տուկ < հֆրանս. duc «ավատատեր իշխան, դուքս», տոնիզլինար < լատ. triclinarcha «թագավորական պալատի սեղանապետ», տրըստել «կարգավորել, կանոնավորել» < պրսկ. durust (նույնը), տֆթար < արաբ. daftar այստեղ «հաշվեմատյան», փղակոն < հուն. filagēs «գիշերապահ, հսկող»:

Դ. Բառակազմական առանձնահատկությունները: Քննվող դատաստանագրքերը, որպես միջին գրական լեզվի փաստացի նմուշներ, աչքի են ընկնում բառակազմական բազմապիսի կաղապարներով: Դա վերաբերում է հատկապես բառաբարդմանը, առանց որի անհնարին կլինեին բազմաբնույթ տերմինաբանական կաղապարների ստեղծումը և գործառությունը: Բարդությունների մեջ հոդակապով և անհոդակապ ձևերի բաշխումը շատ չի տարբերվում: Հմմտ. անհոդակապ՝ արտպան, բաժտուն, բերդտու, դեղգին, խոզերամակ, կցրդասաց, շողհաց, շողսիրտ, պատգամասաց, ուժփորձուկ և այլն, հոդակապով՝ աստուածածախ, արձակապաշտաւն, աւրինադրակից, բարձրաթռիչ, գաղտագէն, գիշերակոյր, երկակաւն, ժամահարձակ, խաչահան, խելաթափ, հաւատադիր, հնակադ, հնահագ, հողադրամ, մարմնագեղծ, չարագագան, պաշտաւնակից, պարսաւադէտ, տնկահատ, բարունապետ և այլն:

Ածանցումը պահպանում է հայոց լեզվին բնորոշ ընդհանուր պատկերը. վերջածանցավոր բառերն անհամեմատ շատ են, գերազանցում են նախածանցավորներին: Նկատելի է, որ ածանցավոր

բառերը ևս օժտված են որոշակի գործառական ծանրաբեռնվածությամբ, հատկապես տերմինային գործառնությունով. *ան՝ անբախտ, անբեկար, անգայթակդ, անդատապարտ, անդիմադրաձ, աներկեղություն, անընկմահ, անլսողություն, անխելիլ, ամմուղ, անպարապություն, անպղերգաբար, անտեղություն, -ան(ք)՝ վարձանք, քաշանք, քրշտան, -(ա)կան՝ բնաւորական, խանձական, մեղական, -իչ՝ անձանձիչ, կոտիչ, մերձաւորիչ, -իք՝ մայրենիք, վարձելիք, - ոյթ(ք)՝ մեռելոյթք:*

А. Г. Мушегян. *Лексика армянских судебных средних веков.* Армянские судебники средних веков включают многие термины, а также новшества среднеармянского языка. Здесь представляется лексика этих трудов в кратком содержании. Юридические термины разноязычные - это заимствования из древнефранцузского, польского и румынского, а также латинского и древнегреческого языков. Кроме иностранных слов и терминов юридического характера можно найти и исконно армянские слова и фразы, касающиеся данной науки. В статье изучаются синонимические ряды и другие семантические характеристики юридической лексики.

A.H. Musheghian. *Lexics of Armenian Law-codices in Middle Ages.* Armenian codices of Middle ages involve a great number of terms and innovations of the Middle Armenian language. Here we observe the vocabulary in brief. Juridical terms are multilingual – borrowings from Old French, Polish, and Romanian, as well as Latin and Old Greek. Besides, foreign words and terms of juridical area, there are some number of words and phrases originally Armenian, which may also apply to this area. The author observes synonyms and other semantic characteristics of juridical terms.